

Abstract

Our study aims at to study and evaluate Şemseddin Sâmî's dictionary, *Kâmûs-ı Türkî* which has been published in 1901, in term of correct translation of some Arabic and other Semitic words. In fact, most of those words have been translated correctly. This denotes deep knowledge of Şemseddin Sâmî who was a true intellectual and had a well education. But we point out that there are many mistakes and wrong translations in his work. We observe that the author gives, sometimes, the meaning of some Arabic words according their daily using in Turkish, meanwhile he explains meanings of any Arabic words both in Arabic and Turkish. Because of the lack of knowledge about Semitic Peoples and their languages, cultures - except of Arabic - in the Muslim World, some words and terms have been translated wrong. For example, the source of word *ateş* (fire) is being denoted Syriac, but we couldn't find this word in Syriac dictionaries. It's clear Persian. In order to study and scrutinize those discussed words, we used the most famous classical Arabic dictionaries. *Lisânu'l-'Arab* of İbn Manzûr is one of these dictionaries.

Key words: Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Turkish Language, lexicology.

Özet

Bu çalışma, Şemseddin Sâmî tarafından hazırlanan ve Türkçenin ilmi olarak ele alınan ilk sözlüğü kabul edilen *Kâmûs-ı Türkî*'de yer alan çok sayıda Arapça kelime ile daha az sayıda Süryanice ve İbranice Sâmî Dil Ailesi'ne mensup dillere ait gösterilen kelimelerin değerlendirilmesini ve eleştirisini içermektedir. Şemseddin Sâmî, sözlüğünde doğal olarak gerek Arapça'dan ve gerekse diğer dillerden geçen kelimelerin Türkçede ifade ettiği anlamları vermektedir. Dolayısıyla kelimelerin kaynak dildeki asıl anlamlarını vermeyip halkın dilindeki mevcut kullanımı esas alması yadırganmayabilir; ancak Şemseddin Sâmî bu konuda tutarlı bir yol izlemeyip kimi kelimelerin Türkçedeki anlamlarını verirken kiminin de hem kaynak dilde hem de bizim dilimizde ne anlama geldiğini gösterir. Böylece okuyucu/araştırmacı, çok sayıda kelimenin asıl anlamının ne olduğundan haberdar olamaz. İyi bir eğitim gördüğü ve çok sayıda kaynak eseri okumuş olduğu, yazdığı eserlerden belli olan Şemseddin Sâmî, bazı tespit ve açıklamalarında yanılıya düşmüştür. Özellikle Sâmî kökenli kelimelerin yanlış yorumlanması; hatta o dillerin mahiyeti ve tarihi geçmişi hakkında ait eksik bilgiler buna örnektir. Ancak, geçmiş asırlardan beri, gerek İslâm Dünyasında ve gerek ülkemiz bilim ve eğitim tarihinde Arapça dışındaki Sâmî Diller hakkındaki bilgi yetersizliği ve araştırma eksikliği göz önünde bulundurulduğunda bu durumu mazur görmek gerekir. Bu çalışmada, kelimelerin anlamlarını araştırırken değişik sözlüklere başvurulmuştur. Arapça kelimeler konusunda, klasik dilin en gelişmiş ve kapsamlı sözlüğü olan *Lisânu'l-'Arab* tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Türk Dili, sözlükçülük.

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ftoprak@yahoo.com

Giriş

Osmanlı Dönemi'nin ünlü ansiklopedist, sözlükçü, çevirmen, roman yazarı ve gazetecisi Şemseddin Sâmî (1850-1904)'nin hazırladığı *Kâmûs-ı Türki*, adında "Türk" kelimesi geçen ilk Türkçeden Türkçeye sözlüktür. Şemseddin Sâmî, bu sözlükte Osmanlı Türkçesinde kullanılan, ancak konuşulan Türkçeye girmeyen Arapça ve Farsça sözcükleri ayıklamış ve Türkçe kökenli sözcüklere ağırlık vermiştir. Ayrıca, Türkçeyi zenginleştirmek için dile tekrar kazandırılması gerektiğine inandığı doğu Türkçesi'ne ve Anadolu Türkçesi'ne özgü kelimelere yer vermiştir. 1901 yılında basılan bu sözlük, Türkçenin ilmi olarak ele alınan ilk sözlüğü olarak kabul edilmekle beraber aynı zamanda Türkçenin derli toplu ilk sözlüğüdür. Kelimelerin tertibi hususunda Batı'da yapılan çalışmaları esas alan müellif, Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı kelimelerde alfabetik sıraya riayet etmiş, kelimeleri harekeleri dikkate almadan "hurûf-ı hecâ" sırasıyla vermiştir. Sözlükte yer alan 29 bin civarındaki kelimenin yaklaşık üçte biri Türkçe; geri kalanı Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, İtalyanca ve diğer yabancı dillerden Türkçeye giren kelimelerden oluşur. Şemseddin Sâmî'ye göre "Bir *lûgat*'in, ait olduğu dilin kelime servetini gerçek bir surette gösterebilmesi için o dilin aslı kelimeleriyle birlikte kullandığı yabancı kelimeleri de göstermesi şarttır". Çok sayıda dile vakıf olan Şemseddin Sâmî'nin geniş kültürü ve entelektüel birikimi, bu sözlükte - ve diğer eserlerinde - kendini göstermektedir.

Kâmûs-ı Türki'de yer alan Arapça başta olmak üzere Sâmî dillere ait bazı kelimelerin tam olarak anlaşılması, anlamlandırma ya da kelimenin kökeni hakkında bazı yanlış mütalalarda bulunulduğu görülmüştür. Bu hususlar, aşağıda maddeler halinde ele alınacaktır.

1. Yanlış Tespit ve Yorumlamalar

Sözlükte, yanlış ya da kaynağı belli olmayan ifadeler rastlanmaktadır. Meselâ, "ateş" (آتش) kelimesinin Süryanice'den geldiği söylenmektedir (Sâmî: 19). Süryanice sözlüklerde bunu doğrulayacak bir bilgi tespit edilememiştir. Kelimenin aslı Farsça olup Süryanice'de *ateş* anlamına gelen kelimenin *nuhro* olduğu görülmüştür (Atto: 148; Costaz: 200).

İbranice (عبرانية) maddesinde, "İbranice, Arabînin eski bir nevi şive-i amiyânesinden başka bir şey değildir." (Sâmî: 926) ifadesi, kabul edilir bir görüş değildir. Ne klasik ne de çağdaş hiçbir kaynak, bu görüşü desteklememektedir. İbranice'nin, MÖ İkinci Binyıl'da Ürdün Nehri ile Akdeniz arasındaki havzada ortaya çıkmış Sâmî dili olduğu, bilimsel bir gerçektir. Anayurdu olan Kenan Diyarı'nda izafeten önce *Kenan Dili*, sonra *Yehuda Dili* olarak adlandırılmış; daha sonra *İbrani Dili* olarak anılmaya başlamıştır (Sáenz-Badillos : 1).

Kimyevi bir madde olan *zâc* (زاج) Şemseddin Sâmî tarafından Arapça bir kelime olarak gösterilir (Sâmî: 679). Ne var ki bu kelime Farsça'dan geçmez ve çok sayıda sözlük de bunu teyit eder (Amîd: 562).

Azık anlamına gelen *zâd* (زاد) kelimesinin Farsça gösterilmesi de bu tür yanlışlıklardandır (Sâmî: 679). Bu kelime Arapça olup Kur'an'da da zikredilmektedir. Bir ayette, ahiret için bu dünyada azık toplamak gerektiğini, en hayırlı azığın da takva olduğu vurgulanmaktadır (Bakara Sûresi: 197).

2. Tartışılması Gereken Yorum ve Açıklamalar

Sözlükte, tamamen yanlış diye değerlendirilemeyecek; ama biraz daha açıklanması ya da açıklığa kavuşturulması gereken hususlar olduğu da görülmüştür. Meselâ, *Felâket* (فلاکت) maddesinde, bu kelimenin Arapça kökenli uydurma bir kelime olduğunu belirtir. Yani, *felek* kökünden türetilmiş gibi gözüküyorsa da bununla bir ilgisinin olmadığı ifade edilmekte ve Türkçede “afet, musibet, büyük bela” gibi anlamlarda kullanıldığı hatırlatılmaktadır (Sâmî: 1002-1003). Oysa, *felaket* kelimesinin, çok kullanılmamakla birlikte, eski bir Arapça kelime olduğunu ve “fakirlik” anlamı taşıdığını belirtmek gerekir. Mısırlı Ahmed b. Ali ed-Delcî (1368-1435) tarafından yazılan *el-Felâke ve'l-Meflûkûn* adlı kitap, geçmiş asırlarda fakirlik ve sebepleri üzerine yazılmış bir eserdir.

Bu bağlamda, *tûr* (طور) “dağ” anlamındaki kelimenin aslının Arapça olduğu belirtilmiş ki (Sâmî: 894), Arapça'ya geçmiş olsa bile aslının Süryanice olduğunu vurgulamak gerekirdi.

Anbar (آبار) kelimesi için “Aslı Arabî olup ancak Arabîde hemzesi medsizdir” (Sâmî: 56) derken aynı kelime “enbâr” şekliyle (آبار) “Farisî'den muarreb” diye tanıtılmasında çelişkiler tespit edilmiştir (Sâmî: 170 vd.). Dolayısıyla ifadelerde bir çelişki söz konusudur.

“Güleryüzlü” anlamına gelen *beşûş* (بشوش) kelimesini, Araplarca eskiden beri kullanılmadığı için galat saymaktadır (Sâmî: 294). Gerçekten biz de klasik sözlüklerde bu kelimeye rastlayamadık ve bunu yerine *beşş*, *beşşâş* gibi türevlerin yaygın olduğunu gördük (İbn Manzûr : I, 416). Ancak yazarın yaşadığı dönemde böyle bir kelimenin türetildiği ve muhtemelen dile kolay geldiği için hem Araplar hem de Türkler arasında kullanılmış olduğu bir gerçektir. Nitekim *Muhîtu'l-Muhît* sözlüğünde *بشوش* şekliyle zikredilmektedir (el-Bustânî : 41).

Sözlükte, Arapça üçlü (sülâsî) bazı fiillerin asla *tefîl* ve *tefe'ul* kalıplarına girmediği; girmiş gibi görünüyorsa da bunun yanlış ve uydurma olduğu vurgulanır. Özellikle üçlü fiillerden türemiş *تَطْرُق* ، *تَسْمِم* ، *تَسْمِيم* (*tesmîm*, *tesemmum*, *tatarruk*) gibi masterların aslında Arapça'da mevcut olmadığını ve bunların sonradan ihdas edildiğini söyler. Ancak bu tespit her fiil için geçerli değildir. Meselâ, “şişti, kabardı” anlamına gelen *تَوَرَّمَ* (*teverrum*) fiilinin eskiden beri kullanıldığı vâkidir. Hatta Lisânu'l-Arab'da konuyla ilgili bir hadis de aktarılır (İbn Manzûr: XV, 280).

Kevser (كوثر) maddesinde, *Kevser*'in cennette bir çeşme olup sâkiliğini Hz Ali'nin yapacağı şeklinde açıklama (Sâmî: 1190), dinî bir kaynağa, bir hadise istinat edebilir. Ama bu açıklamanın yanı sıra, kelimenin sözlük anlamı ve Kur'an'da bir sûre adı olduğu da hatırlatılmıyordu.

Keyfî (كيفية) kelimesi hakkında “Arabî değilse de o suretle kullanılıp ...” şeklindeki ifade de sözlükte temelsiz kişisel yorum olarak değerlendirilebileceğinden metot açısından uygub değildir (Sâmî: 1226).

“İsrail” (اسرائيل) adı/kelimesi için “İbranicede Abdullah (Allah'ın kulu) demektir” (Sâmî: 108) açıklaması da tartışılır bir ifadedir. Zira, Yakup Peygamber'in lakabı olan bu kelime hakkında değişik kaynaklarda farklı bilgiler vardır. “Allah'ın kulu” anlamı taşıyor diyenler olduğu gibi; kardeşi Esav'a kızıp yurdunu terk ederek gece yollara düştüğü için “gece Allah'a yürüyen” anlamına geldiğini söyleyenler de olmuştur (et-Taberî: I, 109).

3. Yorum ve Açıklamalarda Bütünlük Olmaması

Kâmûs-ı Türki'de, Türkçeye girmiş Arapça kelimelerin genellikle dilimizde ifade ettikleri anlamları verilmiştir; bu sözlüğü hazırlamanın da asıl amacı budur. Ancak bu konuda bir bütünlük sağlanmayıp adeta bir seçme yapılmıştır. Meselâ, *adi* (عادي), *acem* (عجم), *garez* (غرض), *fakat* (فقط) *gayret* (kıskanma), *mecâl* (مجال), *mahcûb* (محبوب) gibi kelimelerin hem Arapça'da ifade ettikleri anlamlar, hem de dilimizde kazandığı anlamlar zikredilmiştir. Ama *ecel* (اجل), *ihtişam* (احتشام), *gurfe* (غرفة) *ebâbil* (ابابيل) ve daha nice kelimenin sadece Türkçedeki mevcut anlamlarıyla yetinilmiştir.

4. Açıklama Gerektiren Bilgiler

Açıklanmaya çalışıldığı gibi, özlükte geçen Arapça kelimelerin, Arapça'daki asıl anlamları değil de Türkçede ifade ettiği anlamlar verilmekteyse de, bazı kelimelerin ve terimlerin asıl anlamlarını vermek veya biraz açıklamak yararlı olurdu. Meselâ *kiyafet* (قيافت) maddesinde, “İnsanın simâ ve eşkâl-i hâriciyesinden ahlâk ve ahvâl-ı tabiiyesini istihrac etmek marifeti: ilm-i kiyafet, ...” (Samî:1122) şeklindeki açıklama biraz eksiktir. Her ne kadar sözlük, Arapça ve Farsça kelimelerin dilimizde kazandığı anlamları vermeyi hedef edinmişse de *kiyafet* terimini de, tarihi-kültürel bir bilgi olması açısından, açıklamak faydalı olurdu. *Kiyafet*, Arapların çok eski dönemlerden beri iz sürerek kime ait olduğunu anlama sanatı ve mesleğidir (İbn Manzûr: XI, 349). Aynı şekilde *tasliye* (تسليية) kelimesinin anlamını verirken bunu, “Hz. Peygamber’e salât getirmek” şeklinde ifade eder (Sâmî:410). Ama *tasliye*'nin, *salât* ile aynı harflerden türemiş olmakla birlikte “ateşe atmak, cehenneme göndermek” gibi tamamen farklı bir anlam taşıdığını da hatırlatmak gerekir. Nitekim Kur’ân’da da böyle geçer (Vâkıa Sûresi: 94).

5. Doğru Tepitler

Şemseddin Sâmî, yukarıda eleştirdiğimiz yönlerinin yanında, çok sayıda kelime ve terimi güzel bir şekilde açıklayıp doyurucu bilgiler vermiştir. Bilimsel açıdan bakıldığında bu bilgilerin doğruluğu; hatta bu bilgileri başka kaynaklarda bulamayışımız, eserine değer katmaktadır. *Nabat*, *Nastûri*, *Murâbit*, *Mutrân* gibi ulus ya da dinî cemaat adlarını açıklarken inançları ve yaşadıkları yerler hakkında bilgi de vermesi, sözlüğe ansiklopedik bir değer kazandırmaktadır.

Dikkati çeken hususların başında, Batı Dillerinde “grip” anlamına gelen ve dilimize girdiği için de sözlüğünde yer verdiği *influenza/enfluenza* kelimesinin aslının Arapça'da “keçi burnu” anlamına gelen *Enfu'l-Anze* (أنف العنز) olduğunu söylemesidir (Sâmî:180). Bu kelime daha sonra Batı'da yukarıda zikredilen şekliyle telaffuz edilmeye başlamıştır.

Arapça eski ya da çağdaş sözlüklerde, çok sayıda hayvan, bitki ya da hastalık ve ilaç adlarının tam karşılığını bulmak bazen kolay olmamaktadır. Bu açıdan, gerek Kâmûs-ı Türki ve gerekse daha önce hazırlanan Osmanlıca-Arapça sözlüklerde bu terimlerin doğru ya da doğruya en yakın anlamlarının verildiği görülmektedir. Şemseddin Sâmî'nin de bu konularda doğru bilgiler verdiği gözlemlenir. Meselâ *Fâhite* (فاحية) adlı kuşun Türkçedeki karşılığının *üveyik kuşu* (Sâmî: 977); *Feresulbahr*'ın “suaygırı” (Sâmî:989); *gurâbulbeyn*'in de *ğrab* (غراب) “alacakarga” olduğu (Sâmî: 963) şeklindeki açıklamalar, oldukça isabetli ve yararlı açıklamalardır. Aynı şekilde, *nikris*'in “gut hastalığı”, *habak*'ın “yarpuz”,

muğeylân'ın "deve dikenî", *nutrûn*'ün "boraks, güherçile" anlamına geldiğini bu sözlük sayesinde daha iyi anlamaktayız.

Furkân maddesine geçen *Yevmu'l-Furkân* (يوم الفرقان)'la Bedr Savaşı'nın kastedildiğini hatırlatmak da İslâm Tarihi açısından yararlı bir bilgidir (Sâmî: 991).

Şemseddin Sâmî'nin yeni türetilen kelimelere vakıf olduğu ve sözlüğünde bunlara yer verdiğini de müşahede edilir. Meselâ, çağdaş bir araç olan ve tarihi çok gerilere gitmeyen *asansör*'ün bugün Arapça'daki karşılığı olan *mis'ad* (مصعد) yerine - 20. Yüzyılın başlarında - *mis'ad* (مصاعد) kelimesini kullanması da dikkat çekicidir (Sâmî: 33). Burada belirtilmelidir ki, *Mis'ad* kelimesinin Muhîtu'l-Muhî't'de *hurma ağacına çıkmak için kullanılan merdiven* anlamı dışında başka bir anlama geldiğini tespit edilmemiştir (el-Bustânî: 509).

Özellikle biyolojide kullanılan bir terim olan *amfibi* (ikiyaşayışlı) teriminin karşılığı olarak *Zu'l-me'âşeyn* (ذو المعاشين) şeklinde vermesi de aydınlatıcı bir bilgidir (Sâmî: 650). Bugün Arapça'da bu terimin karşılığı olarak *بَرْمَائِي* (berrumâ'î) kelimesi vardır; ancak Şemseddin Sâmî'nin bu ve benzeri kelimelere sözlüğünde yer verip bizlere ulaştırması, o dönemin bilimsel terim geliştirme çabaları konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Sonuç

Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türki* adlı sözlüğü, içeriği, yöntemi, kelimelerin kökenine inip haklarında en doğru bilgilerin verilmesi çabası bakımından çok başarılı bir çalışmadır; yıllar süren bir birikimin ve araştırmaların eseridir. Binlerce kelimenin tek tek ele alınıp irdelendiği böyle bir eserde meydana gelebilecek bazı hatalar ya da yanlış değerlendirmeler, sözlüğün değerinden hiçbir şey kaybettirmez. Bu sözlük, gerek Türk Dili ve gerekse Arap Dili alanlarında araştırma ya da çeviri yapacak kişilere büyük ölçüde yol gösterecek niteliktedir.

Kaynakça

- Amîd, H. (1339 h.ş.), *Ferheng-i 'Amîd*, Tahran.
- Atto, Simon (1990), *Süryanice-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Enschede-Hollanda
- El-Bustânî, Butros (1876-87), *Muhîtu'l-Muhî't*, Beyrut.
- Costaz, S. J. L. (1986), *Dictionnaire Syriac-Française, Syriac-English Dictionary, Kâmûs Suryânî-Arabî*, Dar el-Machreq, Beyrut.
- İbn Manzûr, (1995-6), *Lisânu'l-Arab*, I, XI, Beyrut.
- Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (1997), Türkiye Diyanet Vakfı yayınları: 86, Ankara.
- Sâmî, Ş. (1998), *Kâmûs-ı Türki*, 1. Baskı, Yay. Ömer Faruk Akün, ALFA Yayınları No: 355, Dizi No: 16, İstanbul.
- Wehr, Hans (1976), *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Yay. J. Milton Cowan, New York.

Sáenz-Badillos, Angel (1993), *A History of the Hebrew Language*, Çev. John Elwolde, Cambridge.

Et-Taberî (tsz.), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Riyad, C. I.